



Сомонийларнинг куч-кудрат ва шон-шухратга тўлган даврлари IX аср охирларида бошланиб, у қандай кечганини биз юқорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтилганидек, минтакалик бошка бир сиёсий куч — корахонийлар билан курашга дош беролмай инкирозга юз тутганлар. Совет даври тарихшунослигида сомонийлар ва корахонийлар ўртасида кечган табиий рақобатни «Мовароуннахр ва турклараро зиддият», «туркларнинг Мовароуннахрга бостириб кириши» тарзида кўрсатиш холлари ҳам бўлган. Бунинг сабаби тўғридан-тўғри Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги салтанатпарастлик мақсадлари билан боғлиқ бўлиб, большевиклар ҳукмронлиги даврида минтақада ўтказилган «маъмурий бўлиниш»ни (аслида парчалашни) ҳамда ўзбекларни икки дарё оралигига келгинди қилиб кўрсатишни тарихан исботлашга уриниш ва омма онига сингдириш эди, холос.

Аслида эса илгарилари ҳам кўп марта бўлганидек, X асрнинг иккинчи ярмига келиб минтаканинг Еттисув қисмида ўзи шаклланган макондан кўра ҳам кенгрок микёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва кудратига эга бўлган янги сиёсий куч майдонга чиқади. Биз уларни корахонийлар номи остида биламиз.

Шу ўринда корахонийлар сулоласининг келиб чиқиши масаласига доир савол тугилади. Илмий доираларда мазкур масалага халигача узил-кесил нуқта қўйилганича йўқ.

Корахонийлар фаолияти минтакамизнинг Еттисув, Марказий Тантритог худудида қадимдан яшаб келаётган туркий тилли қавмларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муносабатлари мухотида шаклланганлиги аниқ бўлгани холда, мазкур сулола тўғридан-тўғри қайси бир қабилага тегишли экани масаласи ҳамон бахсталаб бўлиб келмоқда. Бу фан учун табиий хол, албатта. Биз учун эса асосий вазифа ўзбек давлатчилиги тарихида корахонийлар сулоласи тутган ўринни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Икки огиз сўз «корахон» атамаси тўғрисида. Бу ерда «хон» маълум тушунча, яъни «ҳукмдор». «Кора»нинг (аслида эса «Каро») бир неча маънода қўлланилишини таъкидлаган холда, биз кўраётган мисолда «буюк», «улуғ» тушунчасини беради, десак хато бўлмайди, яъни «Буюк хон», «Улуғ хон».

Шундай қилиб, X аср иккинчи ярми давомидаги саъй-ҳаракатлар натижасида корахонийлар шарқий йўналишда Балхаш қўли — Черчен дарёсигача (Шарқий Туркистон) бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлиб, гарбий йўналишда эса Исфижоб, Ўзганд, Мурғоб дарёси қуйи оқимларигача бўлган худудларни ўз таъсир доираларига киритиб оладилар. Ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлаб ва кенгайтириб бораётган корахонийлар учун энди янада гарбга силжиб Самарканд, Бухоро вилоятларини ҳам бўйсундиришга ҳаракат қилиш табиий эди. Зеро, уларнинг минтақадаги шу вақтдаги

асосий сиёсий ракиблари бўлмиш сомонийлар сиёсий маркази худди шу маконда жойлашганди. Мазкур мақсад йўлидаги биринчи уриниш 992 йили рўй беради. Шу йили корахоний Бугрохон сомоний Нух ибн Мансур (976—997) билан жангда голиб келиб Бухорони ишгол қилишга муваффақ бўлади. Аммо бу ютук вақтинчалик бўлиб тез орада Бугрохон орқага қайтиб кетишга мажбур бўлади. Фақат 999 йилга келибгина корахонийлар яна бир бор Бухорони забт этишга муваффақ бўладилар. Манбаларда ёзилишича, бу галги уринишда деярли қийинчилик бўлмаган. Оддий халқ томонидан эса корахонийларнинг Бухорони эгаллашлари бир сулола ўрнига иккинчи бир сулола келиши қабилда қабул этилган. Гарчи ўрта аср тарихчилари бунинг сабабини ҳар икки сулоланинг бир динга мансублиги орқали тушунтирсаларда, буни инкор этмаган ҳолда минтаканинг Бухоро, Самарканд қаби шаҳар ва вилоятлари учун Ёттисув, Шарқий Туркистон худудлари ҳам тарихий-маданий бирлик жиҳатидан бегона эмаслиги бош сабаблардан бўлган, деб ҳисоблаш тўғрироқ бўларди. Хуллас, 1005 йили сомонийлар сиёсий сахнадан бутунлай тушиб кетдилар ва шу вақтдан бошлаб корахонийлар энди Бухоро, Самарканд ва умуман Амударёгача бўлган худудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий қучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарканд, Бухоро, Чағониён, Хутталон вилоятлари корахониилар, Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Газнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари газнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи юмонидан бошқарилар эди. Албатта, биз бу ҳолни ижобий бир ҳол деб баҳолай олмаимиз. Зеро, ягона мамлакат ва улкан минтаканинг бир қанча сиёсий маконларга бўлиниши, унинг ички ва ташқи ҳавфсизлигига путур етказиши, сиёсий қучлараро зиддиятлар келиб чиқишига олиб келиши турган гап эди. Худди шундай бўлди ҳам. Масалан, 1008 йили корахонийлар ва газнавийлар ўртасида ҳарбий тўқнашув юз беради (Балх атрофида). Шуниси қизиқки, ўз вақтида, яъни сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида корахонийлар ва газнавийлар ўзаро яқинлашув сиёсатини тутган эдилар. Буни сиёсий манфаатлар орқали тушунтириш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса корахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён қучга қира бошлаган бошқа бир туркий тилли сулола—салжукийлар билан кескин муносабатда бўла бошладилар. Маълумки, салжукийлар XI асрнинг 40 йили газнавийларни мағлубиятга учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағдодгача бўлган худудни ўзларига бўйсундиришга эришган эдилар. Минтақада ҳукмронликка интилиш борасидаги бу икки сулола ўртасидаги қурашнинг амалий кўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин. Чунончи, ўша йили салжукий ҳукмдор Маликшоҳ (1072—1092) Бухоро, Самарканд, Ўзганд қаби шаҳарларда ўз сиёсий ҳукмини ўрнатиб, корахонийларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи тез орада корахонийлар ўз мавқеларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, аммо 1130 йили бошқа бир салжукий ҳукмдор султон Санжар (1118—1157) томонидан Самарканднинг ишгол қилиниши корахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий қуч сифатида бундан буёнги тақдирларини ҳал этди, деса бўлади. Чунки энди салжукийлар Самарканд тахтига корахонийлардан қимни ўтказиш ё ўтказмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни корахонийлар сиёсий қуч сифатида бутунлай йўққа чиқмасдан, салжукийларнинг иродаси доирасида фаолият кўрсатар эдилар. Кўп ҳам ўтмасдан — 1137 йили корахонийлар шарқдан келган бошқа янги сиёсий қуч — қорахитойлар (қиданлар) томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда мағлубиятга учрайдилар.

Корахитойлар кудрати нечоглик бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, 1141 йили улар энди корахонийлар ва салжукийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар. Кизиги шу ердаки, корахитойлар ҳам корахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча, уларни ўз карамликларида тутиб қоладилар. Корахонийлар фаолиятига чек қўйиш эса 1213 йилга келиб юз беради. Буни хоразмшоҳ Султон Муҳаммад (1200—1220) амалга оширади. Корахонийлар даври бошқарув тизими масаласига тўхталиб ўтсак. Совет тарихшунослиги мазкур сулоланинг минтақадаги сиёсий ҳокимияти ва бошқарув усули ҳақида сўз борганда, корахонийлар сомонийларнинг ўрнини олишлари билан марказлашган давлат тизимига зарба берилди, бошқарувда мулкчилик (яъни қўл остида вилоятларни сулола намояндаларига бўлиб бериш) шакли жорий қилинди, кабилидаги ақидани илгари сурган. Вахоланки, бошқарув шакли жамият ижтимоий-сиёсии, иқтисодий ҳаёти, талаблари, вазифалари мазмуни билан боғлиқлиги назардан четда қолдирилган. Чунончи, асли Еттисув вилоятида юксалишни бошлаган корахонийлар, юкорида таъкидланганидек, жануб, ғарб йўналишларида ўз ҳукмронлик доираларини кенгайтириб борганлар ва бунинг натижасида Черчен дарёсидан Хоразмгача бўлган ҳудудни бошқара бошлаганлар. Сиёсий марказ сифатида эса юксалишлари бошланган ўз тарихий маконларидаги катта шаҳарлардан бўлмиш Болосогун ва писбатан ундан узокда бўлмаган Кошгарни танлаганлар. Демак, асосий сиёсий марказ шу ҳудудда мужассамлашган. Бухоро, Самарканд, Чағониён, Фарғона ва бошқалар табиий равишда янги сиёсий марказга нисбатан вилоят (мулк) ўрнида бўлган. Ғарчи кўп жихатлардан Самарканд ва Бухоро тараккиётда Болосогун ва Кошгардан анча юкори бўлса-да, аммо худди шу даврдаги сиёсий вазиятга кўра, бошқарув маркази минтақанинг Еттисув, Шарқий Туркистон қисмига қўчиб қолганди. Ана шу «табиий» сабабларга кўра, анъанавий равишда қадимдан марказ ролини ўтаб келган Бухоро ва Самарканд эндиги сиёсий мавқеига кўра вилоят (мулк) даражасига тушиб қолишларига тўғри келган. Шу билан бирга уларнинг иқтисодий, маданий ва, айниқса, сиёсий имконлари шу қадар юкори бўлганки, қўриб чиқилганидек, Самарканд, Бухородаги сиёсий ўзгаришлар корахонийлар сулоласи мавқеида катта аҳамият касб этган. Иккинчи томондан, сомонийлар даврида ҳам бир қанча вилоятлар (масалан, Хоразм, Сейистон, Газна, Чағониён ва бошқалар) марказдан фарқли ўларок мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилганлари ҳам маълум. Демак, сомонийлар давридан кейинги сиёсий-географик ўзгаришларга сабаб бўлган корахонийлар ҳукмронлик ва бошқарув тизимида шу ўзгаришларга яраша баъзи янгиликлар бўлиши табиий эди. Аммо юкорида таъкидланганидек, бошқарув тизимининг шакли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий омиллар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам корахонийлар даврида сомонийлар вақтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмуни сақланиб қолган. Аслида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки аввалдан шаклланиб келган ва объектив тараккиёт натижаси ўларок юзага келган бошқарув анъаналаридан корахонийлар юз ўгира олмасдилар.

Марказдаги бошқарув тизими икки идора: даргоҳ ва қноплардан иборат бўлган. Олий ҳукмдор ўзига тобе бўлган вилоят ва шаҳарларга ҳукмдор сулола намояндаларини тайинлаб, бу билан, табиий равишда, бутун мамлакат узра ўз сиёсатини юргизишни мақсад қилиб қўйган. Вилоят (мулк) ҳукмдорлари илиг унвонига эга бўлганлар. Бирок, илгарилари ҳам кўрганганимиздек, вилоятлар марказдан фарқли мустақил сиёсат юритишга

хам интилганлар. Бу ўз ўрнида ички низоларга сабаб бўлиб, XI асрнинг учинчи чорагида корахонийлар сиёсий бирлиги иккига: гарбий ва шаркий хоконликларга бўлиниб кетади. Мовароуннахрда хукмронлик килган корахонийлар намояндалари бундан буён марказга бўйсунидан бош тортиб, мустикал сиёсат юргиза бошлаганлар. Шаркий вилоятларда (Еттисув, Шаркий Туркистон) жойлашган сиёсий марказ эса уларни бўйсундиришга ожиз бўлган. Аммо ҳам гарб, ҳам шарк бир сиёсий хонадоннинг турли намояндалари оркали бошқариб борилаверган.

Гарбий хоконликда (Самарканд, Бухоро, Хутталон, Чагониён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий хужжатларини ишлаб чиқиш, сокчилар бошлиги, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вакфлар, козилик ишлари девонлари) сакланиб колгани маълум. Шунингдек вилоят бошликларини хоким, шахар бошлигини раис деб аташ расми ҳам ўзгармаган. Хар кандай давлатчиликда бўлгани каби корахо-нийлар даврида ҳам марказдаги (даргохдаги) бошқарув тизими катта эътибор берилган. Бунда даргох, яъни олий хукмдор билан вилоятлар, фукаралар ўртасидаги муносабатларни уйгунлаштириб турувчи хожиблар фаолияти алохида ўрин тутган. Сомонийлардан фаркли ўларок корахонийлар даврида хожиблар, асосан, олий хукмдор, вилоят хокимларининг давлат ва раийят ишлари бўйича энг якин маслахатчилари хисобланганлар. Бунинг исботини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, машхур мутафаккир ва шоир Юсуф Хос Хожиб (тахминан 1020 йилларда тугилган) корахоний Тамгоч Кора Бугрохон (1074—1102/1103) эътиборини козониб, хос хожиб унвонини олган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Хос хожиб унвони лойик билди у (яъни Бугрохон), Ўзига энг якин одам килди у». Худди шундай унвонга Махмуд Кошгарий (XI) ҳам муносиб кўрилгани маълум.

Даргох фаолиятини тегишли даражада тутиб туришда сарой ишлари бошқарувчиси, хозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиги «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйрук» билан боғлиқлигини эхтимол қилиш мумкин), хазиначи (агичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ётоқ, кийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмати (кушчи) ва бошқаларнинг хар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий хукмдорнинг хавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содикона хизмат қилиш вазифаси бўлган махсус сараланган харбий қисм (гвардия) ҳам даргох бошқарув тизимига кирган. Албатта, гвардиядан ташқари харбий кўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошилиқ ва бошқарув мансабларига корахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиклигига шубҳа булмаган лашкарбошилар тайинланган. Агар кўшиндаги бошқарув тизимига назар ташланса, шу нарса аёнлашадики, йирик лашкарбошилардан гашқари кичик офицерлар (човуш), отликлар сардори (хайлбоши), юзбоши, мингбоши каби харбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган. .

Юкорида таъкидлаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша кудратли сиёсий кучларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари корахонийлар сулоласидаги ички қелишмовчиликлар даргохнинг ташқи ишлар (дипломатия) масаласига жиддийлик билан қарашига сабаб бўлган. Бунинг Юсуф Хос Хожибнинг «Кутадгу билиг» асарида келтирилган маълумотлар оркали ҳам билишимиз мумкин. Ташқи сиёсат билан шугулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдида жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, ўқувли, етук, шерюрак, кўзи тўк, уят-андишали» бўлишлари керак бўлган. Талаблар ичида шундайлари ҳам бор: астрономия, математика, геодезия илмларини мукамал билиш, шахмат ва нардни рақибларидан устун даражада ўйнаш,

харбий санъатда беназир бўлиш ва ҳеч қачон май ичмаслик, сўз, ибораларнинг тўғри ва кўчма маъноларини пухта билиш.

Иктисодий муносабатлар тўғрисида сўз кетаркан, шуни айтиш керакки, корахонийлар даврида ҳам дехкончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, сунъий сугориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти қувурларининг ўтказилиши, каналлар, сув омборлари, тўсикларнинг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айникса, Бухоро, Самарканд, Фарғона, Тошкент вилоятларида дехкончилик анъанавий юкори даражада бўлганлиги орқали эришилган. Илгаригидек дехкончиликнинг барча асосий турлари етиштириб борилгани ҳам маълум.

Тадқиқ этилаётган даврда қончиликдаги саъй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Охангарон атрофида (Корамозор) мис, қумуш, кўргошин қонлари, Фарғонада олтин, симоб, қумуш, темир, мис, феруза, навш-дил, нефть, купорос, катрон, Нурота тоғларида олтин, мис, кўргошин, симоб, мрамор, Бухоро, Усрушонада олтин, нефть, феруза, темир қонлари ишлаб турган.

Дехкончилик ва тоғ-қон ишлаб чиқаришида фаоллик бошқа бир муҳим соҳа — хунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, қулоччилик, шишасозлик (ойнасослик), заргарлик, тўқимачилик, кўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шишасозликда шишадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жихозлари, безак-тақинчоклар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жило бериш расм бўлганини биламиз. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ. Бундан ташқари иморатларни безаш, жихозлашда шишасозликнинг имкониятларидан кенгрок фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнатилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралигига турли рангдаги шишалардан ўрнатиб, иморат кўркини очишга ҳаракат қилинганини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Тўқимачилик тўғрисида сўз юритилганда, аввало шуни алоҳида қайд этиш керакки, бу борада Бухоро, Самарканд вилоятлари пешқадамликни қўлдан бермаганлар. Пахтадан тўқилган турли хиддаги газламалар ҳам минтақада, ҳам хорижий ўлкаларда машҳур бўлган. Кўнчилик маҳсулотларидан эса манбаларда олмахон, собол ва бошқа хайвонлар терисидан пўстин (ичук), чармдан ишланган оёқ кийимлари (излик), туя ё қўй юнгидан тўқилган иссик кийим (қарс), гулдор наMATлар ва бошқалар тилга олинади. Кўнчиликда энг нозик ишлардан ҳисобланмиш мўйни тўқтиришда арзутал номли аралашмадан фойдаланилганини Махмуд Қошғарий асаридан ҳам билиб олиш мумкин.

Бундан аввал ҳам кўрилганидек, дехкончилик, хунармандчиликдаги бир текис раванқ савдо-сотик ишларини жадаллаштириб боришда муҳим аҳамият қасб этган.

Корахонийлар даврига келиб Шарқий Туркистондан Хоразмгача бўлган катта ҳудуднинг сиёсий жихатдан бирлашиши савдо-сотик ишларида минтақанинг шарқий вилоятлари имкониятларини юзага чиқариш шароитини яратиб берди. Чунончи, биз бугун «ипақ йўли» деб биладиган савдо йўли тўғридан-тўғри Шарқий Туркистонни араб ўлкалари билан туташтириб турган. Ўз даврида шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган бу йўлнинг бир учи Хитойдан бошланиб Шарқий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон во-дийси, Бухоро орқали шимолда Волга бўйлари воситасида Шарқий Европага, жанубда эса Ўрта Шарқ орқали Ўрта денгизгача борган. Йўл узра жойлашган шаҳар ва қишлоқларда бозорлар, қарвонсаройлар таъмирлига ва орасталиги, умуман,

савдогарларга хизмат кўрсатиб, шу оркали фойда кўриладиган турли хизматларни мухайё этишга катта эътибор берилган. Мунтазам равишда турли ерларда савдо кўргазмалари уюштирилиб турилгани хақида ҳам маълумотлар бор.

Корахонийлар давридаги қурилиш ишларига назар ташланса шу нарса аён бўладики, Бухорода Минораи калон, катор масжидлар, Жаркўтон (Сурхондарё), Вобкентда миноралар, Ўзгандда макбаралар, минора, масжидлар, Самаркандда мадрасалар бунёд этилган. Корахоний ҳукмдорлар савоб ишлардан ҳам кочмаганликлари хақида маълумотлар бор. Чунончи, корахоний Иброҳим ибн Наср 1066 йили Самарканддаги бир шифохона ихтиёрига бутун иморатлари, расталари билан икки карвонсаройни такдим (вакф) этган. Хужжатдан англашилишича, ана шу икки карвонсаройдан келадиган даромаддан касалларнинг озик-овкати, дори-дармони, табиблар, барча турдаги хизмат кўрсатувчиларни тегишли) маош билан таъминлаш йўлида фойдаланилган. Бошка (бир хужжатда Самаркандда бунёд этилган мадраса мажмуини таъминлаш учун Иброҳим ибн Наср уч меҳмонхона, бир карвонсарой, бир эркаклар ҳаммоми, сув айиргич, узумзор, бир канча экин ерлари ва бошқалар-дан келадиган даромадни вакф қилиб бергани хақида гувоҳликлар мавжуд.

Корахонийлар даврида ҳам кўплаб истеъдод эгалари юзага чиққан. Шулардан юқорида номлари тилга олинган Юсуф Хос Хожиб ва Махмуд Кошгарий хақида тухталиб ўтсак. Чуқур билим ва тафаккур эгаси Юсуф Хос Хожиб «Кутадгу билиг» («Саодатнома») асари билан машҳурдир. Зеро, бу асарда давлатни бошқариш усули, конун-қоидалари, сиёсати, мафқураси, ижтимоий гуруҳлараро муносабатлар, одоб-ахлоқ масалаларига оид ўз даври учун зарур ва фойдали, тарихан ўз аҳамиятини йўқотмовчи фикрлар илгари сурилган. Чунончи, у жамиятнинг тўрт устунини қуйидагича белгилаб берган: АДОЛАТ, ДАВЛАТ, АКЛУ ЗАКОВАТ, КАНОАТ. Диккатга сазовор томони шундаки, мана шу тўрт устун асосидаги жамият бахт-саодатини таъминлашда илм биринчи ўринга қўйилади: «Ўқув кайда бўлса, улуглик бўлар, Билим кайда бўлса, буюклик бўлар». Ё бўлмаса, асарда келтирилган давлат-идора кишилари хақидаги фикрларни олайлик. Вазирлар оқил, довурак, имонли, номусли бўлишлари керак. Беклар, яъни хокимлар эса билимли, етук, кўзи, кўнгли тўқ бўлмоғи даркор. Агар улар бузук феъл бўлсалар, замона ўқидан қочиб кути-лолмайдилар, улардан одамлар ҳам юз ўгиради, гамга гирифтор бўладилар. Юсуф Хос Хожиб лашкарбошилар хусусида шундай дейди: «Олисдаги ёвнинг ваҳима-сидан кўркма, аксинча, ундан яқиндан воқиф бўлиб тур, шунда унинг бор имконидан хабар топасан. Душман дагдага қилиб дўк қилса, бардошли бўл, чекинма (чунки у бу билан сени синамоғи мумкин)». «Кутадгу билиг»да олимлар, шоирлар, дехконлар, чорвадорлар, савдогарлар хақида, оила, фарзанд тарбиясига оид хик-матли фикрлар ҳам бир талай.

Махмуд Кошгарий ҳам ўзидан ажойиб ва бебаҳо мерос қолдирган. Бу унинг туркий тиллар ва маълум маънода туркий тилли халқлар хақидаги қомусий асари «Девону лугот ат-турк»дир. Асар Туркистон халқларининг тиллари тарихини ўрганишда, чунончи, ўша давр тили морфологияси, фонетикаси, лексикаси, этимоло-гиясини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Бундан ташқари, унда минтақа халқларининг этник тарихига оид гоятда қимматли маълумотлар жамланган. Маълумки, туркий тилли халқлар ҳам сон жихатдан кўп, ҳам серқавм бўлиб келганлар. Улар ўртасидаги муносабатлар тарихини ёритишда «Девону лугот ат-турк»нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари асарда давлатчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар, хунармандчилик, расм-русумлар, маданий ҳаётга тегишли маълумотлар ҳам кўп учрайди. Махмуд Кошгарий асарининг

кимматли томонларидан яна бири унда муаллиф чизган дунё харитасининг мавжудлигидир. Харита доира шаклида ва унинг хар тарафдан сув билан ўралганидан далолат берувчи белгилар мавжуд. Харитада марказда Еттисув, Шаркий Туркистон худуди жойлаштирилиб, унинг тўрт атроф йўналишида турли шаҳарлар, мамлакатлар, денгизлар, кўллар, дарёлар, тоғлар жойлашуви берилган. Умуман олганда, бу асар башарият маданий равнаки йўлини ўрганишда нодир манба хисобланади. Демак, корахонийлар сулоласи ўз фаолияти давоми-да ўлкамизнинг ижтимоий-сиёсий, иктисодий, маданий тараккиётига муносиб хисса қўшган сиёсий кучлардандир. Корахонийлар қудратга тўлиб турган XI асрнинг биринчи ярмида минтаканинг Шаркий Туркистон ва Гарбий Туркистон (Хоразмдан ташқари) қисмларини бир марказдан бошқариш имкони тугилган. Ва, аксинча, ички сулолавий карама-қаршиликлар авж олганда ҳукмрон сиёсий куч заифлашиб ўлкада парчаланиш юз берган.

Азамат Зиё